

**G‘AZNAVIYLAR VA SALJUQIY TURKLAR DAVLATIDA
BOSHQARUV TIZIMIDAGI O‘XSHASHLIKLAR VA FARQLI
JIHATLARNING TAHLILI**

Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti

Sharq sivilizatsiyasi va falsafa fakulteti, 2-kurs talabasi

Xolmirzayeva Mushtariybegim Ergash qizi

Ilmiy rahbar: katta o‘qituvchi Xudoynazarov Isobek

Annotatsiya: *Ko‘hna tarix o‘z qarida juda ko‘plab davlatlarni qamrab oldi. Bu davlatlar ma‘lum bir davr davomida vujudga keldi, yuksaldi, taraqqiy etdi va parchalanib, tamomila yo‘q bo‘lib ketdi. Ba‘zilarining o‘rnida esa yangi davlatlar paydo bo‘ldi. Tarixchi olimlar esa ushbu davlatlarning yuzaga kelishidan to tanazzulga yuz tutganigacha bo‘lgan davrni aniqroq va mukammalroq o‘rganishni va siz-u bizga o‘rgatish, tadqiq etishdek ma‘suliyatli vazifani o‘z zimmasiga oladi. Quyidagi maqolada shu kabi tarix sahnasida o‘chmas iz qoldirgan, dolzarbligi va ahamiyati jihatidan aytadigan bo‘lsak, bugungi kunda ham ko‘plab qirralari ochilmagan, juda ko‘p qismlari mavhumligicha qolgan ikki buyuk davlat — Saljuqiy turklar va G‘aznaviylar davlati haqida muhim ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz. Ushbu maqolada asosiy e‘tibor ikki davlatning boshqaruv tizimidagi o‘xshashliklar va tafovutlarni taqqoslashga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *Dewan, Siyosatnoma, Nizamulmulk, amir, rais, G‘azna, Malikshah, Kobul, Qilich Arslon, dargah, sulton, hojib.*

Abstract: *Ancient history has covered many countries. These states came into existence during a certain period of time, rose, developed, and disintegrated, completely disappearing. New states appeared in place of some of them. Historians take on the responsibility of researching and teaching the period from the creation of these countries to their decline. This article focuses on two great states — the Seljuk Turks and the Ghaznavid state, which still have many aspects not fully uncovered.*

The main focus of this article is on identifying the similarities and differences in the governance of these two countries.

Key words: *Dewan, Siyasetnama, Nizamulmulk, amir, rais, Ghazna, Malikshah, Kabul, Kilich Arslan, dargah, sultan, hajib*

Аннотация: *Древняя история охватила многие страны. Эти государства возникли в течение определённого периода времени, развились, распались и полностью исчезли. На месте некоторых из них появились новые государства. Историки берут на себя ответственность за преподавание и исследование периода от создания этих стран до их упадка. В статье рассматриваются два великих государства — сельджуки турки и Газневиды, оставившие неизгладимый след на исторической арене. Многие аспекты их существования остаются нераскрытыми даже сегодня, и в статье представлены важные сведения о них. Основное внимание уделяется выявлению сходств и различий в управлении двумя странами.*

Ключевые слова: *Политика, Диван, Низамулмульк, Амир, Председатель, Газна, Маликшах, Кабул, Килич Арслан, даргах, султан, хаджиб.*

Tarix sahnasida o'chmas iz qoldirgan Somoniylar davlati tanazzulga yuz tutgandan keyin, turk hojiblaridan iborat bo'lgan saroy qo'shining nufuzi yanada oshib bordi. Ma'lumki, Somoniylar davlatida harbiylarga bo'lgan e'tibor nihoyatda kuchli bo'lgan. Turkiy sarkardalarning mavqei nihoyatda yuqori bo'lib, ularga xizmatlari evaziga hojib ul-hujob, hojib ul-buzruk singari oliy mansablarga tayinlab, ularga hatto ayrim viloyatlarni boshqarish huquqini ham berganlar. 962-963-yillarda G'azna viloyatini boshqargan Alptegin ham ko'zga ko'ringan nufuzli turkiy amirlardan edi. U G'azna va Kobul viloyatlarini mustaqil idora qilishga intilib, keyinchalik G'aznaviylar davlatiga asos soldi. G'aznaviylarda sulton davlat boshqaruvi ustidan mutlaq nazoratga ega bo'lib, "xudoning yerdagi soyasi" hisoblangan. Hukmdor saroyi Eron an'analari asosida tashkil etilgan. Saroydagi yig'ilishlarda Sulton o'zining shaxsiy qo'riqchilari (g'ulom-i Saroy) bilan o'ralgan oltin taxtga o'tirardi. Saroyda qat'iy protokol qoidalari qo'llanilib, sultonning xalq

bilan bevosita aloqasining oldi olingan¹. G‘aznaviylarning saroy tashkiloti tarkibiga boshqa musulmon-turk davlatlaridan ham mansabdor shaxslar kiritilgan. G‘aznaviylar davlati boshqaruv tartibining murakkabligi bilan ajralib turadi. Boshqaruv tartibining boshida dargoh va devon (vazirliklar) turgan. Devon tashkiloti ijroiya hokimiyat bo‘lib, o‘sha davr manbalariga ko‘ra 5 ta devon nomi uchraydi. Bular: bosh vazir devoni, hariy ishlar devoni, harbiy ishlar devoni, elchilik va boshqa rasmiy tadbirlarni yuritish devoni, moliya devoni, xat-xabar devoni. Sudyalar sud binosida sud ishlarini olib borishgan. Har bir shaharda qozi, har bir davlatda bir qozi bor edi. Davlat boshqaruvida ayollar alohida mavqega ega edilar. Sudyalar o‘z vazifalarini halol bajarishlari uchun ularga yuqori maosh to‘lab berilgan. Sulton Mahmud odil sudlovni tashkil etishga katta ahamiyat berib, ilmi va halolligi bilan nom qozongan muftiy va huquqshunoslar orasidan qozilarni tanlagan. G‘aznaviylarda hukmdorning o‘zi Devon-i Mezolimga rahbarlik qilgan. Bu yerda Sulton xalqning shikoyatini eshitib, qaror qabul qilardi. Har bir amirlikda davlat tashkilotining uchta muhim bo‘limi mavjud edi. Ularning ichida fuqarolik idorasi boshlig‘i “sohib-i devon” deb atalgan; sohib-i devon esa, viloyatdagi qo‘shinning ehtiyojlarini qondirish bilan shug‘ullangan. Bundan tashqari, viloyatda lashkarboshi (salor, sipohsalor), amin, kutvol va sohib-i buzruk kabi amaldorlar ham bor edi. Eng asosiysi, G‘aznaviylar davlatida boshqaruv tartibi azaldan rivojlanib kelayotgan turkiy davlatchilik asosida qurilgan edi. Ayni vaqtda, bu davlatda mahkamachilik xususiyatiga ega bo‘lgan boshqaruv tizimi ham mavjudligi bilan ajralib turadi. G‘aznaviylar davlatida sulton faqat boshqaruv zamzi bo‘lmasdan, davlat tizimlarining ishlashi unga bog‘liq bo‘lgan. Bosh vazir barcha imtiyozlarga ega bo‘lishga qaramasdan, u sultonga bo‘ysungan. Bayhaqiy va Gardiziy asarlarida yozilishicha, hukmdor va shahzodalar uchum “amir” va “sulton” unvoni qo‘llanilgan. Bu hukmdorlikning ma’naviy alomatlaridan sanalgan. G‘aznaviylar davrida vazirlik idorasi eng muhim ma’muriy organ edi². Bosh vazir sultondan keyingi ikkinchi shaxs bo‘lsa ham, amalda u

¹ Nizomulmulk. “Siyosatnoma”. — T.: Yoshlar matbuoti, 2022.

² Ziyoz Azamat. “Uzbek davlatchilik tarixi”. — T.: Shark, 2000.

imperiyanı boshqarishga mas'ul edi. Buning sababi, sultonlar harbiy yurishlarda, safarlarda ko'p vaqtini o'tkazgani bo'lgan. G'aznaviylar davlatida idoraviy tashkilot uch qismga bo'lingan. Bular: 1) Markaziy tashkilot 2) Viloyat tashkilotlari 3) Tuman tashkilotlari. G'aznaviylar davrida eng muhim vazirliklar quyidagilar bo'lgan: 1. Devoni Vuzarot: g'aznaviylar davlatidagi idora tashkiloti bo'lib, uni vazir boshqargan. Sultondan keyingi ikkinchi lavozim vazir bo'lib, vazirni lavozimiga sultonning o'zi tayinlagan³. Vazirning yana bir lavozimi, u qo'shinga qo'mondonlik qila olar edi. Xususan, Ma'sud davrida vazir bo'lgan Ahmad Abdulsamad 1035-yilda sultonning topshirig'iga ko'ra Balh va Toxaristonda chiqqan isyonni bostirish uchun yuborilgan. Vazir ushbu topshiriqni muvaffaqiyatli nihoyasiga yetkazgan. Bayhaqiyning so'zlariga ko'ra, vazir shaxsan urushda qatnashmagan, uning vazifasi qo'shinni boshqarish, hududlardagi isvonni boshqarish, osoyishni ta'minlab, o'sha hududga yangi hokim tayinlash bo'lgan. Vazir sultonga uning safarlarida va harbiy yurishlarida hamrohlik qilgan. Faqat sulton Hindistonga yurishida uning vakili sifatida Xurosonda qolgan. Boshqa vaziyatlarda esa bu vazifa shahzodalarga qoldirilgan. Vazir saroyda sultondan keyin farmon chiqarish huquqiga ega bo'lgan. 2. Devoni arz: armiyaning barcha ishlari bu devon zimmasida edi. Bu devonning vazifasi qo'shinda tartib-qoidalarini o'rnatish, statistik ma'lumotlarni tayyorlash, qo'shindagi shaxslarni ro'yxatga olish va qo'shinga maosh to'lashdan iborat edi, G'aznaviylar harbiy jihatdan qudratli bo'lgan va doimiy ravishda boshqa davlatlarga harbiy safarlar uyushtirgan. Demak, bu devon g'aznaviylar saltanatida eng muhim devonlardan biri bo'lgan. Bu imperiyadagi harbiy kuchning asosini sultonga sodiq bo'lgan mahalliy va xorijiy professional harbiy qullar tashkil etgan. Qo'shindagi eng yuqori lavozim "hojib" hisoblangan. Bu devonning boshlig'i sohibi devon-i arz hisoblangan. U sulton tarafidan tayinlanagan. U Hukmdorlarning bundan tashqari, shaxsiy unvonlari ham bo'lgan Xususan, Sobuqteginning "Muin ud-davla" unvoni bo'lgan⁴. Mahmud Xuroson sipohsolori bo'lgan paytda, somoniy hukmdorlar tomonidan unga "Sayfuddavla" unvoni berilgan. Saljuqiylar Davlati O'rta Osiyoning

³ Bosworth, Clifford Edmund. The Ghaznavid and Ghurid Empires. Edinburgh University Press, 1963

⁴ . Sagdullayev A. "O'zbekiston tarixi". I qism. — T.: Fan, 2018.

tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan bir davlatdir. U XI-XII asrlarda Markaziy va G'arbiy Osiyo hukmronligini qo'lga kiritgan edi. Bu davlatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotiga doir ko'plab ma'lumotlar tarixiy manbalarda saqlanib qolgan. Turk Saljuqiylar davlatida ma'muriy ishlar Buyuk Kengashda (Devon-i Saltanat) muhokama qilingan. Bundan tashqari, kengash qoshida quyidagi kengashlar tashkil etilgan: "Devon-i Istifa" (moliyaviy ishlar bilan shug'ullanuvchi), "Devon-i Arz" (qo'shinning maoshi, kiyim-kechak, oziq-ovqat va jihozlari masalalari bilan shug'ullanuvchi), "Devon-i Ishraf" (barcha ishlar bo'yicha tekshiruv va nazorat qilish bilan shug'ullanuvchi), "Devon-i Insho" (ichki va tashqi yozishmalar bilan shug'ullanadi), "Niyobat-i Saltanat" (hukmdor poytaxtda bo'lmaganda davlat ishlari bilan shug'ullanadi), "Parvonachi Devoni" kabi devonlar mavjud edi. Turk-islom davlatlarida ilgari tashkil etilgan davlat xizmatchilari lavozimlari xuddi shu tarzda davom ettirildi. Vizantiya imperiyasi va armanlar chegaralaridagi "yakuniy" deb atalgan hududlarni beklar boshqargan. Margravorlar chegaralarni qo'riqlab, sulton yurishga chiqqanda uning yonida turishardi. Saljuqiylar mis, kumush va oltin tangalar zarb qilganlar. Tangalarda sultonlarning suratlari tez-tez uchragan. Birinchi tanga Masud I tomonidan zarb qilingan, birinchi oltin tanga esa Qilich Arslon II tomonidan zarb qilingan. Turklarning O'rta Osiyodan olib kelgan yig'ilish an'anasi (Qurultoy) bo'lsa-da, Eron-Islom an'anasi davlat tashkilotiga ta'sir ko'rsatib, turklar hayotiga ko'plab tuzilmalar, ayniqsa Devon tashkiloti kirib kelgan. Kengash tashkiloti: Turk-islom davlatlarida davlat ishlari muhokama qilinadigan va qaror qabul qilinadigan organ Kengash deb atalgan. Ular bugungi Vazirlar Kengashi (hukumat) vazifalarini bajaradilar. Kengash qarorlarida so'nggi so'z hukmdorga tegishli edi. Shu sababdan ham kengash hukmdorlarning "Maslahat majlisi" sifatida ta'riflangan. Saljuqiylar sultonligi nisbatan qisqa vaqt ichida musulmon fors davlatlaridek davlat tizimini barpo etdi. Ulug' sulton forsiy mulozimlarga va turkiy qullardan chiqqan beklar rahbarligidagi ola-qura qo'shinga tayanardi. Saljuqiylar dastlab Kaspiy va Orol dengizining shimol tomonlarida istiqomat qilgan o'g'uz turkiy xalqining tarkibiga kirgan Qiniqur ug'ining sardorlari bo'lganlar. X asrda ular islomni qabul qilgach, musulmon dunyosining hududiga, birinchi navbatda, Xorazm va Movarounnahrda

kira boshladilar⁵. Saljuqiylar ham ko'pgina barbariy xalqlar singari o'zga joylarga kirib boraverganlar, binobarin, bir-biri bilan jang qiluvchi mahalliy davlatlarning xizmatiga yordamchi mufrazalar sifatida yollanib tirikchilik qilar edilar. Saljuqiylar davlati tepasida oliy hukmdor - sulton (sulton ula'zam) turgan. Uning nomidan xutba o'qilib, tanga zarb etilgan. Taxt otadan bolaga meros sifatida o'tgan. Mulk, yer-suv taqsimlash, muhim davlat va boshqaruv mansablariga tayinlash, amaldorlar ishini nazorat qilish va boshqa sultonning vakolatlar doirasiga kirgan. Saljuqiylarning boshqaruv tizimi somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylarniki singari ikkiga: dargoh va devonlarga bo'lingan. Ulug' hojib, horis amiri (amiri horis), saloxdor, xos vakil, alamdor, jondor, tashtdor, sarhang, miroxur dargohdagi asosiy lavozimlar sanalgan. Bosh vazir Devon-i A'lo markaziy boshqaruv tepasida turgan. Devoni tug'ro, Devon-i Istifo (moliya devoni), Devon-i Ishraf (nazorat devoni), Devon-i Arz (harbiy vazirlik) kabi rasmiy devonlar bo'lgan. Viloyat boshliklari (voliylar) ham o'z devonlariga ega bo'lishgan. Voliylar sulton tomonidan tayinlangan bo'lib, ular viloyat hayoti bilan bog'liq barcha sohalar: moliya, soliq, sud, harbiy ishlar, jazo idoralariga rahbarlik qilgan. Tuman va shahar miqyosidagi boshqaruv tizimi ham deyarli shunday bo'lgan. Saljuqiylar davlatida, ayniqsa, Buyuk Saljuqiylardan To'g'rulbek, Alp Arslon, Malikshoh, Sanjar davrlarida iqtisodiy va madaniy hayotda katta ko'tarilish yuz bergan. Bu davrda ilm-fan, san'at va savdo sohalarida muhim yutuqlar amalga oshirilgan, masalan, madaniy va ilmiy markazlar, universitetlar tashkil etilgan, yangi savdo yo'llari ochilgan. Hunarmandchilik taraqqiyoti: to'qimachilik, kulollik, zargarlik, oynasozlik, temirchilik, ko'nychilik va gilam to'qish rivojlangan. Buyuk ipak yo'li ulkan saltanatning markaziy shaharlari orqali o'tgan. Sharqiy Yevropa, Vizantiya, Hindiston, Xitoy mamlakatlari bilan savdo aloqalari gurkirab rivojlangan. Malikshoh Sharq va G'arb o'rtasidagi savdoni jonlantirish uchun Xuroson va Iroq savdogarlarini boj to'lovidan ozod qilgan. Kaspiy dengizi orqali Turkistonga neft mahsulotlari keltirilgan. Ichki savdo ham rivojlangan.

⁵ Bosworth, Clifford Edmund. The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217). Cambridge University Press, 1968.

Mamlakatda sof oltindan zarb etilgan dinor (qizil dinor) joriy etilgan. Bundan tashqari, mahalliy dinor (rukniy) va mis dirhamlar ham bo'lgan. Bu ham o'z navbatida mamlakatda boshqaruv tartibining nihoyatda kuchli ekanidan, qolaversa, savdo-sotiq masalalarining taraqqiy etganiga yaqqol misoldir. "Siyosatnoma" asari Nizomulmulk tomonidan 1092-1093 yillarda yozilgan bo'lib, o'rta asr davlat boshqaruvi va siyosatining nazariy asoslari haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Ushbu asar orqali Saljuqiylar davlatining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayoti, rahbariyati, davlat boshqaruv tizimi, jamoat hayoti, sof davlatchilik masalalari va, jumladan, talabalar tayyorlash tizimi haqida buyuk ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, har ikkala o'rta asrlar davlatlarida ham davlat boshqaruvida devon tizimi yuksak o'rin tutgan. Bu davrda devonlarning bir necha turlari bo'lib, ular turli soha boshqaruviga asoslangan. U davrdagi devon tizimini hozirgi vazirlik boshqaruviga bimalol qiyoslash mumkin. Biroq, G'aznaviylar tizimi Saljuqiylardagi devon tizimidan birmuncha farq qiladi. Farqni asosan quyidagi tomonlarda ko'rishimiz mumkin. Saljuqiy turklarda devon tizimi asosan kengashlarni tashkil qilgan. Ushbu kengashda turli beklar o'z takliflari bilan chiqqanlar, biroq yakuniy qarorni hukmdor — ya'ni sulton qabul qilgan. Shuningdek, Saljuqiylarda G'aznaviylarga qaraganda devon turlari ko'proq edi. Bu devonlardagi beklar hukmdor saroyda bo'lmagan vaqtda mamlakatni boshqarish huquqiga ham ega edi. Bu ham bo'lsa harbiylarga bo'lgan e'tiborning yuksakligidan dalolat beradi. Ayni shu jihatni G'aznaviylar davlatida ham ko'rishimiz mumkin. Bu ikkala sulolada davlat boshqaruvining uyg'un jihatlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nizomulmulk. "Siyosatnoma". — T.: Yoshlar matbuoti, 2022.
2. Ziyo Azamat. "Uzbek davlatchilik tarixi". — T.: Shark, 2000.
3. Sagdullayev A. "O'zbekiston tarixi". I qism. — T.: Fan, 2018.
4. Bosworth, Clifford Edmund. The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217). Cambridge University Press, 1968.
5. Bosworth, Clifford Edmund. The Ghaznavid and Ghurid Empires. Edinburgh University Press, 1963.